

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Πήλινα ειδώλια παιδαγωγών από την Πέλλα

Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη

doi: [10.12681/makedonika.338](https://doi.org/10.12681/makedonika.338)

Copyright © 2014, Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ. (1983). Πήλινα ειδώλια παιδαγωγών από την Πέλλα. *Μακεδονικά*, 23(1), 221-245.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.338>

ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ *

Την άνοιξη του 1978, σε τάφρο υδροδότησης, που ανοίχτηκε στα νότια του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας από τον Οργανισμό Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε ομάδα οκτώ λαξευτών θαλαμωτών τάφων¹.

Σε έναν από τους τάφους αυτούς βρέθηκαν 34 πήλινα ειδώλια παιδαγωγών του ίδιου τύπου (αρ. ΒΕ Μουσείου Πέλλας 1978/74-1978/107, πίν. Ια,β)².

Ο τάφος, με προσανατολισμό από το Βορρά προς το Νότο, έχει δρόμο που είναι χωρισμένος σε δυο ανισοϋπή επίπεδα και ένα θάλαμο, σχεδόν τετράγωνο, με τρεις λαξευτές κλίνες σε σχήμα Π.

Τα ειδώλια των παιδαγωγών ήταν συγκεντρωμένα στο ανατολικό τμήμα της βόρειας κλίνης. Μαζί με τους παιδαγωγούς βρέθηκαν ειδώλια παιδιών επάνω σε ζώα, γυμνών πολεμιστών με γαλατική ασπίδα, ζώων κ.ά. Αμφορέας, του γνωστού μακεδονικού τύπου, με άνοιγμα στην κοιλιά, που βρέθηκε κοντά στα ειδώλια, περιείχε λίγα κόκκαλα, πιθανότατα παιδιού. Στην υπόλοιπη κλίνη υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός κτερισμάτων, ιδίως αγγείων, νεότερης ταφής, μετά την τοποθέτηση της οποίας τα κτερίσματα της παλιότερης παιδικής ταφής συγκεντρώθηκαν στο ανατολικό τμήμα της κλίνης.

Ο τύπος των ειδωλίων των παιδαγωγών του τάφου είναι γνωστός³. Ο

---

* Ευχαριστώ θερμά την έφορο κ. Μ. Σιγανίδου, για την άδεια δημοσίευσης των ειδωλίων των παιδαγωγών από την Πέλλα και τον καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη, που διάβασε το κείμενο της μελέτης αυτής και έκανε χρήσιμες υποδείξεις.

Ακόμα ευχαριστώ τη διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου δ. Ηρώ Ζερβουδάκη και την καθηγήτρια του Ιστοριοαρχαιολογικού Τμήματος του ΑΠΘ κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου για τις διευκολύνσεις που πρόσφεραν.

1. Σκοπός του έργου του Οργανισμού Υδρεύσεως ήταν η υδροδότηση της Θεσσαλονίκης από τις πηγές της Αραβησσού.

Η ομάδα των 8 λαξευτών τάφων, που ανασκάφθηκαν την περίοδο 1977-1978, καθώς και ένας ακόμα λαξευτός τάφος, βόρεια της τάφρου, στα ΝΑ του χωριού Π. Πέλλα, που ανασκάφτηκε το 1976, θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης, που βρίσκεται στο προπαρασκευαστικό στάδιο.

2. Οι 8 λαξευτοί τάφοι της τάφρου υδροδότησης ονομάστηκαν με τα γράμματα της αλφαβήτου Α, Β, Γ, Δ...Ι. Ο τάφος, όπου βρέθηκαν τα ειδώλια των παιδαγωγών, είναι ο Θ.

3. Fr. Winter, Die Typen der Figurlichen Terracotten, III, 2, Berlin-Stuttgart, 403, 4.

παιδαγωγός παριστάνεται γέρος με ιμάτιο, που σκεπάζει το κάτω μέρος του σώματος, και συνοδεύεται από δυο παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι. Με το αριστερό χέρι κρατάει το ιμάτιο ή κάποιο αντικείμενο και με το δεξί τραβάει το αυτί του αγοριού.

Τα ειδώλια των παιδαγωγών είναι κατασκευασμένα από τέσσερις διαφορετικές μήτρες.

Από την ίδια μήτρα είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια 1978/85, 1978/96, 1978/103, 1978/105, 1978/106 (πίν. 2α). Χαρακτηριστικό των ειδωλίων αυτών είναι η έντονη κλίση του κεφαλιού και του επάνω μέρους του σώματος του παιδαγωγού προς τα κάτω και δεξιά. Η διατήρησή τους είναι κακή. Τα αρ. 1978/103, 1978/105, 1978/106 είναι ελλιπή και συγκολλημένα από πολλά κομμάτια. Τα αρ. 1978/85, 1978/96 είναι σχεδόν ακέραια, αλλά με απολεπισμένη επιφάνεια. Τα δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά των προσώπων και οι πολύ λίγο δηλωμένες πτυχώσεις οφείλονται στη φθορά της μήτρας από την πολλή χρήση. Στην πίσω επιφάνεια, που είναι καλά λειασμένη, υπάρχει κυκλική οπή. Μερικά ειδώλια διατηρούν το άσπρο, κιτρινωπό επίχρισμά τους (αρ. 1978/105, 1978/106) και ίχνη χρωμάτων, όπως κόκκινο χρώμα στα πόδια του παιδαγωγού του ειδωλίου 1978/85 και ρόδινο χρώμα στα γυμνά μέρη των μορφών του ειδωλίου 1978/106. Το ύψος των ακέραιων ειδωλίων φθάνει τα 0,13 μ. Το ύψος της βάσης δεν είναι ομοιόμορφο. Κυμαίνεται από 0,015 μ. ως 0,02 μ. στο ίδιο ειδώλιο.

Το ειδώλιο 1978/92 είναι κατασκευασμένο από άλλη μήτρα, που φαίνεται όμως ότι βγήκε από κάποιο από τα προηγούμενα ειδώλια (πίν. 2β). Σε σχέση με εκείνα το 1978/92 έχει μικρότερο ύψος και το κεφάλι του παιδαγωγού, περισσότερο θολωτό, πολύ μικρότερη κλίση. Ο βραχίονας του δεξιού χεριού του παιδαγωγού είναι πιο λεπτός, η διαμόρφωση του στήθους λιγότερο πλαστική και η κοιλιά περισσότερο εξογκωμένη. Το ιμάτιό του δε φαίνεται καθόλου πίσω από τα κεφάλια των παιδιών και η πτύχωση, που κρέμεται από το αριστερό χέρι, είναι λιγότερο πλούσια και ελεύθερη από τα προηγούμενα ειδώλια. Το αγόρι είναι αποδομένο με λιγότερες λεπτομέρειες. Λείπουν τα μικρά κτυπήματα, γεμάτα χρώμα, στο κεφάλι, η χάραξη στο κάτω μέρος της κοιλιάς και η δήλωση του ομφαλού, που υπάρχουν στα ειδώλια της προηγούμενης μήτρας. Η πίσω επιφάνεια του ειδωλίου 1978/92 είναι καλά λειασμένη, με κυκλική οπή. Ελάχιστα ίχνη του άσπρου, κιτρινού επιχρίσματος σώζονται. Διατηρείται όμως αρκετά καλά το κόκκινο χρώμα στο ιμάτιο του κοριτσιού και στα γυμνά μέρη των μορφών. Το ύψος του ειδωλίου είναι 0,116 μ. και το ύψος της βάσης κυμαίνεται από 0,015 ως 0,02 μ.

Από τρίτη μήτρα είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια 1978/75, 1978/77, 1978/78, 1978/79, 1978/80, 1978/82, 1978/83, 1978/89, 1978/93, 1978/94, 1978/

95, 1978/99, 1978/100, 1978/101, 1978/107 (πίν. 2γ). Τα ειδώλια αυτά είναι ακέραια ή σχεδόν ακέραια, εκτός από το 1978/77, που είναι ακέφαλο. Η διατήρησή τους ωστόσο είναι κακή και οφείλεται στη φθορά της μήτρας από την πολλή χρήση. Αν εξαιρέσουμε το ειδώλιο 1978/78, που έχει τελείως απολεπισμένη επιφάνεια, όλα τα άλλα παρουσιάζουν μια ομοιομορφία. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων των παιδιών δε διακρίνονται καθόλου και των παιδαγωγών πολύ λίγο. Η δήλωση των πτυχώσεων των ιματίων είναι υποτυπώδης. Σε μερικές περιπτώσεις δε διακρίνονται καθόλου πτυχώσεις (1978/79, 1978/83, 1978/94). Τα περισσότερα ειδώλια διατηρούν το άσπρο, κίτρινο επίχρισμά τους και ίχνη χρωμάτων. Κόκκινο χρώμα σώζεται στα γυνά μέρη των ειδωλίων 1978/89 και 1978/93. Η πίσω όψη είναι καλά λειασμένη, με κυκλική οπή. Το ύψος των ειδωλίων κυμαίνεται από 0,13 μ. ως 0,135 μ., ανάλογα με τη φθορά. Το ύψος της βάσης είναι 0,017-0,02 μ. στο ίδιο ειδώλιο.

Από την τέταρτη μήτρα, που φαίνεται ότι βγήκε από κάποιο από τα ειδώλια της τρίτης μήτρας, είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια 1978/74, 1978/76, 1978/81, 1978/84, 1978/86, 1978/87, 1978/88, 1978/90, 1978/91, 1978/97, 1978/98, 1978/102, 1978/104 (πίν. 1α). Αν εξαιρέσουμε τα 1978/91, 1978/97, από τα οποία λείπουν μερικά κομμάτια, και το 1978/104, που έχει σχεδόν τελείως απολεπισμένη την επιφάνεια του προσώπου του παιδαγωγού, όλα τα άλλα είναι ακέραια και διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Τα ειδώλια αυτά, σε σχέση με τα ειδώλια της τρίτης μήτρας, έχουν μικρότερο ύψος. Το κεφάλι του παιδαγωγού είναι περισσότερο θολωτό και ο αριστερός βραχίονάς του σε πιο σωστή θέση. Το στήθος και οι πτυχές του ιματίου έχουν μεγαλύτερη πλαστικότητα. Θα μπορούσε όμως να παρατηρήσει κανείς και λεπτομέρειες που διαφέρουν, όπως η απόδοση των πτυχώσεων του ιματίου που τυλίγεται γύρω από τον αριστερό βραχίονα του παιδαγωγού και η χάραξη στα γένια και στο μουστάκι, που δεν υπάρχουν στα ειδώλια της προηγούμενης μήτρας. Πολύ λίγα ειδώλια διατηρούν το άσπρο, κίτρινο επίχρισμά τους. Σώζονται όμως ίχνη χρωμάτων, όπως κόκκινο χρώμα στα ιμάτια των ειδωλίων 1978/90, 1978/98 και στα γυνά μέρη των μορφών του ειδωλίου 1978/80. Η πίσω όψη των ειδωλίων, σχετικά καλά λειασμένη, έχει κυκλική οπή. Το ύψος κυμαίνεται από 0,125 μ. ως 0,13 μ., ανάλογα με τη φθορά. Το ύψος της βάσης είναι 0,017-0,02 μ. στο ίδιο ειδώλιο.

Η ταφή της βόρειας κλίνης του τάφου χρονολογείται με βάση τα αγγεία (λυχνάρια, μυροδοχεία, σκυφίδια) στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ.¹.

1. Η ακριβής χρονολόγηση των κτερισμάτων της ταφής καθώς και γενικότερα προβλήματα χρονολόγησης θα συζητηθούν στη μελέτη του συνόλου των λαξευτών τάφων που ετοιμάζεται.

Τα ειδώλια των παιδαγωγών πρέπει να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., αν λάβουμε υπόψη ότι ήταν κτερίσματα παλιότερης πιθανότατα ταφής.

Για τη μελέτη αυτού του εντυπωσιακά μεγάλου αριθμού ειδωλίων παιδαγωγών, κρίναμε πως θα ήταν σκόπιμη η εξέταση του τύπου του παιδαγωγού στην ελληνιστική κοροπλαστική.

Στην ελληνιστική εποχή ο τύπος του παιδαγωγού ήταν πλατιά διαδομένος¹. Η μεγάλη προτίμηση του θέματος δημιούργησε παραλλαγές, που μπορούν να κατανεμηθούν γεωγραφικά.

Πολλά ειδώλια παιδαγωγών βρέθηκαν σε τάφους². Η ανεύρεση στο λαξευτό τάφο της Πέλλας και άλλων ειδωλίων, που σχετίζονται στενά με νεκρούς παιδικής ηλικίας, δείχνει ότι τα ειδώλια των παιδαγωγών ήταν προσφιλές κτέρισμα παιδικών ταφών.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, τα ειδώλια των παιδαγωγών έχουν κατανεμηθεί σε ομάδες με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά τους (παιδαγωγός όρθιος με ένα παιδί, με δυο παιδιά, με περισσότερα παιδιά, με παιδί στον ώμο, καθιστός με παιδί, όρθιος χωρίς παιδί)³.

Ομάδα Α

Η ομάδα Α περιλαμβάνει 16 ειδώλια παιδαγωγών, που έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο παιδαγωγός όρθιος, σε στάση ή κίνηση, συνοδεύεται από ένα παιδί, αγόρι ή κορίτσι, που το κρατάει από το χέρι ή τον ώμο. Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι γέρος φαλακρός με γένια. Μερικές φορές φοράει έναν κωνικό σκούφο (πιλίδιο). Είναι ντυμένος με ιμάτιο, που τυλίγεται γύρω από το αριστερό χέρι και φθάνει ως τα γόνατα ή ως τη μέση των κνημών. Λίγοι είναι οι αγένειοι παιδαγωγοί, καθώς και αυτοί που φορούν χιτώνα και ιμάτιο. Οι παιδαγωγοί με το ελεύθερο χέρι συγκρατούν

1. Ειδώλια παιδαγωγών έχουν βρεθεί στην Ελλάδα (Πέλλα, Βοιωτία, Κόρινθο, Ερέτρια, Αττική, Δήλο, Σάμο), στη Ν. Ρωσία, στη Μ. Ασία (Μύρινα, Πριήνη, Πέργαμο), στην Κύπρο, Ιταλία κ. α.

2. Μύρινα, Πέλλα, Κόρινθος.

3. Ο κατάλογος περιλαμβάνει δημοσιευμένα ειδώλια παιδαγωγών ελληνιστικής εποχής από διάφορες περιοχές και μερικά αδημοσίευτα από την Πέλλα.

Οι ελλείψεις στοιχείων, που μπορεί να παρατηρηθούν, οφείλονται στις παλιές και ατελείς δημοσιεύσεις ενός σημαντικού αριθμού ειδωλίων. Για τα μουσεία του Βερολίνου, στα οποία είναι εκθεθειμένα σήμερα τα ειδώλια των παιδαγωγών, που αναφέρονται στον κατάλογο, με πληροφόρησαν οι κ. D. Heilmeyer και I. Kriseleit, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

Οι χρονολογίες που δίνονται στον κατάλογο αναφέρονται στις δημοσιεύσεις των ειδωλίων.

συνήθως το ιμάτιο και πολλές φορές κρατούν και κάποιο αντικείμενο (στλεγγίδα, αρύβαλλο, λύρα κ.ά.).

Τα περισσότερα ειδώλια της ομάδας αυτής προέρχονται από την Ελλάδα (Κόρινθο, Πλαταιές, Δήλο, Σάμο, Πέλλα, Ερέτρια). Υπάρχουν ωστόσο και μερικά από τη Ν. Ρωσία και τη Μ. Ασία (Μύρινα).

1. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4419 (παλιότερα στη συλλογή Πολυτεχνείου, αρ. 658 M526).

Από την Κόρινθο.

Παιδαγωγός φαλακρός με γένια, χοντρή μύτη και μεγάλα αυτιά. Φοράει ιμάτιο και ψηλά υποδήματα. Με το δεξι χέρι κρατάει το χέρι μικρού αγοριού με ιμάτιο και με το αριστερό κάποιο αντικείμενο (σακούλι;). Βάση χαμηλή. Ύψος 0,14 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 3. Π.Α.Ε. 1877, 11. Αναφέρεται σε Σιληνός με Διό-
νυσο. A. Klein, Child life in Greek Art, N.Y. Columbia University Press, MCMXXXII,
πίν. IV, C.

2. Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. 2745.

Από τη Βοιωτία.

Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Επιφάνεια απολεπισμένη. Παιδαγωγός με ιμάτιο, κρατάει από το χέρι παιδί με ιμάτιο, που σκεπάζει και το κεφάλι. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων δυσδιάκριτα. Βάση με δυο βαθμίδες. Ύψος 0,18 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 5. G. Mendel, Catalogue des figurines grecques de terre-cuite. Musées impériaux ottomans, Constantinople 1908, 403, αρ. 2745.

3. Μαδρίτη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Collection Stutgei, αρ. 19515.

Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Παιδαγωγός γενειοφόρος, φαλακρός, με χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξι χέρι κρατάει από το χέρι παιδί με ιμάτιο, που σκεπάζει το κεφάλι. Ίχνη χρωμάτων. Βάση με δυο βαθμίδες. Ύψος 0,18 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 5 (γ). A. Laumonier, Catalogue de terres cuites du Musée archéologique de Madrid, Paris 1921, 18, αρ. 42, πίν. IX, αρ. 1.

4. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 8030.

Από τη Μύρινα.

Το κεφάλι συγκολλημένο. Παιδαγωγός χωρίς γένια, με χιτώνα, ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Με το δεξι χέρι κρατάει από το χέρι παιδί με ιμάτιο. Βάση ωοειδής. Ύψος 0,145 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 6α. JdI 3 (1888) 253, 2k. Ο κωνικός σκούφος, το πλίδιο, είναι κατασκευασμένος από μαλλί ή μαλακό ύφασμα. Για το είδος αυτό του καλύμματος του κεφαλιού: K. Fracilière, Le bonnet de Solon, REA 49 (1947) 235 κ.ε.

5. Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. 2744 (758).

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με το ειδώλιο αρ. 4. Το κεφάλι σπασμένο. Ύψος 0,14 μ.
Winter, III, 2, ό.π., 404, ββ. G. Mendel, ό.π., 403, αρ. 2744.

6. Παρίσι, Deuxième collection C. Lecuyer.

Από τη Μύρινα.

Γενειοφόρος παιδαγωγός, φαλακρός, με χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξιό χέρι κρατάει από το χέρι παιδί με ιμάτιο.

Στην πίσω όψη χαρακτό Α. Βάση τετράγωνη, ψηλή. Ύψος 0,17 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 6c. A. Cartault, Terres cuites antiques trouvées en Grèce et en Asie Mineure. Deuxième collection C. Lecuyer, Paris 1892, 52, πίν. 61, 4.

7. Δήλος, Μουσείο, αρ. Α4223.

Από το Διοσκουρείο. 2ος/1ος αι. π.Χ.

Σώζεται το κάτω από τη μέση μέρος του σώματος παιδαγωγού με ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει δέλτο, με το δεξί θα κρατούσε το χέρι παιδιού με ιμάτιο, που βρίσκεται στα δεξιά του. Ίχνη χρωμάτων. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,092 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 6. A. Laumonier, Les figurines de terre-cuite, Délos XXIII, Paris 1956, 256, πίν. 88, αρ. 1185.

8. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 5026.

Παιδαγωγός χωρίς γένια, με ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Με το δεξί χέρι κρατάει από το χέρι παιδί με ιμάτιο. Βάση χαμηλή.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 6, 7. A. Klein, ό.π., 28, πίν. XXVIII, D.

9. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 8033.

Από τη Μύρινα. 2ος αι. π.Χ.

Παιδαγωγός χωρίς γένια, φαλακρός, με ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει αρύβαλλο, με το δεξί το χέρι παιδιού με ιμάτιο. Στην πίσω όψη χαρακτό Μ. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,11 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 7. JdI 3 (1888) 253, 2k. Н. Н. Бриова, Греческая терракота, Москва 1969, 113, 169, εικ. 114.

10. Leyden, Musée National, I 1906/5. 17.

Από το Τηγάμι της Σάμου. 1ος αι. π.Χ.

Παιδαγωγός ακέφαλος με ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει στλεγγίδα, με το δεξί το χέρι παιδιού με ιμάτιο. Ίχνη χρωμάτων. Βάση ψηλή. Ύψος 0,12 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 5 και 404, 6c, 7. P. G. Leyenaar-Plaisier, Les terres cuites grecques et romaines. Catalogue de la collection du Musée National des antiquités à Leyden, 1979, III, πίν. 45, αρ. 258, I, 126-127

11. Πέλλα, Μουσείο, αρ. Ε 233 (πίν. 3α).

Από τον τομέα Ι (περίοδος ανασκαφική 1957).

Μικρό κορίτσι με χιτώνα και ιμάτιο. Το δεξί χέρι στο στήθος. Με το αριστερό κρατάει το χέρι μεγαλύτερης μορφής (παιδαγωγού), που δε σώζεται. Πηλός ανοικτός καφέ, κόκκινος ανοικτός (5 ΥΡ. 6/4. Munsell, έκδ. 1975). Ύψος 0,06 μ.

Winter, III, 2, ό π., 404, 6.

12. Μουσείο Λούβρου D164 (CA 369. Στα 1891 στην Coll. Creau, 361).

Από τις Πλαταιές. 2ος αι. π.Χ.(;).

Παιδαγωγός μεσήλικας με κοντά μαλλιά και γένια. Φοράει ιμάτιο.

Το δεξί χέρι στον ώμο μικρού κοριτσιού με χιτώνα και ιμάτιο. Βάση με δυο βαθμίδες. Ύψος 0,16 μ.

Winter, III, 2, ό π., 403, 7. W. Froehner, Collection Créau 1891, πίν. XXXIII, αρ. 361. Αναφέρεται σαν Οιδίποδας και Αντιγόνη. S. B e s q u e s, Catalogue raisonnée de figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines, III, Epoques hellénistique et romaine, Grèce et Asie Mineure. Musée National du Louvre, Paris 1972, 31, πίν. 38β. Για την εκπαίδευση των κοριτσιών βλ. Α. Klein, ό π., 28 κ.ε.

13. Leningrand, Hermitage, αρ. 173.

Από την Bolchaia Bliznitsa, αττικό έργο. 4ος αι. π.Χ.(;).

Γέρος παιδαγωγός με μακριά μαλλιά, γένια και κωνικό σκούφο. Φοράει ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει λύρα. Το δεξί στον ώμο παιδιού με ιμάτιο. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,141 μ.

Winter, III, 2, ό π., 403, 6. «Compte rendu de la commission impériale archéologique pour l'année 1869», St. Pétersburg 1870, 147, πίν. II, 2. E. Pottier, Les statuettes de terre-cuite dans l'antiquité, Paris 1890, 149 κ.ε., εικ. 49. N. K o n d a k o f - J. T o l s t o i - S. R e i n a c h, Antiquités de la Russie Méridionale, Paris 1891, 206, εικ. 189. К а м а л о г в ы с м а в к и, Античная коропластика, 39, 40, εικ. 136. Н. А. Г р а ч, Терракотовые статуэтки из Кургана большая близница (Corpus des statuettes de terre-cuite du littoral nord de la mer noire IV, Moscha 1974), 36, 37, εικ. 43, 1. A n n a A. P e r e d o l s k a j a, Attische Tonfiguren aus einem südrussischen Grab. 2 Beih. Antk (1964) 23, πίν. 10_{3,4}.

14. Βερολίνο. Κάποτε στο Antiquarium, TC 6289. Χάθηκε στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από το Corneto.

Παιδαγωγός χωρίς γένια, με χιτώνα, ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Με το αριστερό χέρι κρατάει στλεγγίδα και αρύβαλλο, το δεξί στον ώμο γυμνού αγοριού. Στην πίσω όψη χαρακτό Μ. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,11 μ.

Winter, III, 2, ό π., 404, 8. MonInst. 1841, πίν. XXIX, 2₃. Παρόμοιο ειδώλιο και στο Μουσείο του Cornetto, ό π., 58.

15. Βρετανικό Μουσείο, C281.

Από την Ερέτρια.

Γέρος παιδαγωγός, φαλακρός, με γένια και μεγάλα αυτιά. Φοράει χιτώνα ζωσμένο στη μέση και ιμάτιο. Με το δεξί χέρι στηρίζει επάνω στο κεφάλι του μια υδρία, με το αριστερό κρατάει το χέρι μικρού αγοριού με χιτώνα. Στο αριστερό χέρι του παιδιού τσαμπί σταφυλιού. Βάση χαμηλή. Ύψος 0,205 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 8. C. A. Hutton, Greek Terracotta Statuettes, London 1899, 74, XVI, εικ. 36. Οι μορφές ταυτίζονται με γέρο Σιληνό και Διόνυσο. H. B. Walters, Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, London 1903, 214, C281.

16. Πέλλα, Μουσείο, αρ. 1981/150 (πίν. 3β).

Από το τετράγωνο 2 του Τομέα Ι. Ανασκαφική περίοδος 1981.

Συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Λείπει μέρος της δεξιάς πλάγιας και οπίσθιας όψης, του αριστερού χεριού, του δεξιού ποδιού και της βάσης. Ηλικιωμένος παιδαγωγός, φαλακρός, με μακριά γένια. Φοράει ιμάτιο, που σκεπάζει το κάτω από την κοιλιά μέρος του σώματος.

Το δεξί πόδι στάσιμο. Με το αριστερό χέρι κρατάει το χέρι παιδιού με ιμάτιο, που κινείται προς τα αριστερά. Βάση χαμηλή. Στην πίσω όψη ωοειδής οπή. Πηλός ανοικτός καφέ (10 YR. 7/4). Ύψος 0,125 μ.

Ομάδα Β

Οι παιδαγωγοί της ομάδας Β παριστάνονται όρθιοι και συνοδεύονται από δυο παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι. Βρίσκονται σε στάση και είναι συνήθως γέροι φαλακροί με γένια. Σπανιότερα είναι αγένειοι και φορούν κωνικό σκούφο. Είναι ντυμένοι με ιμάτιο, που τυλίγεται γύρω από το αριστερό χέρι και σκεπάζει το κάτω μέρος του σώματος μέχρι τα γόνατα. Με το αριστερό χέρι κρατούν κάποιο αντικείμενο (σακούλι, μαστίγιο ή δέλτο;) και με το δεξί τραβούν το αυτί του αγοριού ή έχουν και τα δυο χέρια στους ώμους των παιδιών, που βρίσκονται μπροστά τους.

Τα ειδώλια της ομάδας αυτής προέρχονται από την Ελλάδα (Πέλλα, Τανάγρα, Δήλο, Πνύκα).

1. Πέλλα, Μουσείο, αρ. 1978/85 (πίν. 2α).

Από την ίδια μήτρα είναι κατασκευασμένα και τα ειδώλια 1978/96, 1978/103, 1978/105, 1978/106 (βλ. σελ. 222).

Βρέθηκαν σε λαξευτό τάφο της Πέλλας (τάφος Θ). 2ος αι. π.Χ.

Το ειδώλιο 1978/85 ακέραιο, με απολεπισμένη επιφάνεια, ιδιαίτερα στην περιοχή της κοιλιάς.

Ο παιδαγωγός γέρος, φαλακρός, με γένια, βρίσκεται σε στάση. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου διακρίνονται πολύ λίγο. Μύτη πλατιά, αυτιά μυτερά. Φοράει ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από το αριστερό χέρι και σκεπάζει το κάτω από την κοιλιά μέρος του σώματος, μέχρι τα γόνατα. Στις κνήμες με χάραξη αποδίδονται τρίχες. Με το αριστερό χέρι φαίνεται ότι συγκρατεί το ιμάτιο, με το δεξι τραβάει το αυτί γυμνού αγοριού, που βρίσκεται στα δεξιά του. Το αγόρι του πιάνει το χέρι και στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά. Ανάμεσα στον παιδαγωγό και στο αγόρι στέκεται ένα κορίτσι, που φοράει χιτώνα και ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει το ιμάτιο, το δεξι στο στήθος. Βάση ορθογώνια. Στην πίσω όψη κυκλική οπή. Πηλός άτονος κόκκινος (10YR. 5/4). Ύψος 0,13 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4.

Η μορφή του παιδαγωγού, αν έλειπαν τα παιδιά, θα μπορούσε να ταυτισθεί με Σιληνό.

Με το κεφάλι του παιδαγωγού 1978/85 έχουν πολλά κοινά στοιχεία τα ειδώλια E599, E3049, E1347, E2191, από τις παλιές ανασκαφές της πόλης, καθώς και το 1976/302ψ, από λαξευτό τάφο της περιοχής της Πέλλας¹. Η κακή διατήρηση και η αποσπασματική τους κατάσταση δε μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι είναι ειδώλια παιδαγωγών από την ίδια μήτρα με το 1978/85, αλλά μόνο με αρκετές πιθανότητες (πίν. 3γ, 4α).

2. Πέλλα, Μουσείο, αρ. 1978/92 (πίν. 2β).

Βρέθηκε σε λαξευτό τάφο της Πέλλας (τάφος Θ). 2ος αι. π.Χ.

Ίδιος τύπος με το ειδώλιο αρ. 1978/85 (αρ. κατ. 1), αλλά από διαφορετική μήτρα (βλ. σελ. 222).

Ακέραιο. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων δυσδιάκριτα, οι πτυχώσεις των ιματίων υποτυπώδεις. Στην πίσω όψη κυκλική οπή. Πηλός άτονος κόκκινος (10R. 5/3). Διατηρούνται ίχνη άσπρου, κίτρινου επιχρίσματος και κόκκινου χρώματος στο ιμάτιο του κοριτσιού και στα γυμνά μέρη των μορφών. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,116 μ. Ύψος βάσης 0,015-0,02 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4.

3. Πέλλα, Μουσείο, αρ. 1978/93 (πίν. 2γ).

Βρέθηκε σε λαξευτό τάφο της Πέλλας (τάφος Θ). 2ος αι. π.Χ.

Ίδιος τύπος με τα ειδώλια αρ. κατ. 1, 2, αλλά από διαφορετική μήτρα (βλ. σελ. 222). Από την ίδια μήτρα είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια 1978/

1. E/599: ύψος 0,085 μ. Από τον τομέα IV, χώρο 64. E/3049: ύψος 0,058 μ. Από το τετράγωνο 5 του τομέα I. E/1347: ύψος 0,067 μ. Από το τετράγωνο 2 του τομέα I. E/2191: ύψος 0,04 μ. Από το τετράγωνο 2 του τομέα I. 1976/302ψ: ύψος 0,05 μ. Από λαξευτό τάφο, που ανασκάφηκε στα 1976, στα ΝΑ του χωριού Π. Πέλλα.

75, 1978/77, 1978/78, 1978/79, 1978/80, 1978/83, 1978/89, 1978/94, 1978/95, 1978/99, 1978/100, 1978/101, 1978/107.

Το ειδώλιο 1978/93 ακέραιο. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων δυσδιάκριτα, οι πτυχώσεις των ιματίων υποτυπώδεις. Με το αριστερό χέρι κρατάει μάλλον ένα σακούλι. Στην πίσω όψη κυκλική σπή. Πηλός άτονος κόκκινος (10R. 5/3). Διατηρούνται ίχνη του άσπρου, κίτρινου επιχρίσματος, καθώς και κόκκινο χρώμα στα ιμάτια και στα γυμνά μέρη των μορφών. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,135 μ. Ύψος βάσης 0,017-0,02 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4.

4. Πέλλα, Μουσείο, αρ. 1978/87 (πίν. 1α,β).

Βρέθηκε σε λαξευτό τάφο της Πέλλας (τάφος Θ). 2ος αι. π.Χ.

Ίδιος τύπος με τα ειδώλια αρ. κατ. 1, 2, 3, αλλά από διαφορετική μήτρα (βλ. σελ. 223). Από την ίδια μήτρα είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια 1978/74, 1978/76, 1978/81, 1978/84, 1978/86, 1978/88, 1978/90, 1978/91, 1978/97, 1978/98, 1978/102, 1978/104.

Το ειδώλιο 1978/87 ακέραιο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου διακρίνονται πολύ καλά. Μάτια μεγάλα με ρυτίδες επάνω από τα φρύδια, ρυτίδες στο μέτωπο, πλατιά μύτη, μυτερά αυτιά. Χάραξη στα γένια και στο μουστάκι. Οι πτυχώσεις των ιματίων αποδομένες με πλαστικότητα. Στο αριστερό χέρι κρατάει μάλλον σακούλι. Στην πίσω όψη κυκλική σπή. Πηλός κόκκινος (2.5YR. 5/6). Διατηρούνται ίχνη άσπρου, κιτρινωπού επιχρίσματος. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,13 μ. Ύψος βάσης 0,017-0,02 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4.

5. Πέλλα, Μουσείο, αρ. E1506, E416, E2162 (πίν. 4γ).

Τμήματα ειδωλίων παιδαγωγών του ίδιου τύπου με τα ειδώλια αρ. κατ. 1-4. Σώζονται μόνον τα ζευγάρια των παιδιών.

E1506: Από το τετράγωνο 2 του Τομέα Ι. Πηλός κίτρινος, κοκκινωπός (5YR. 6/6). Ύψος 0,085 μ. Από την ίδια μήτρα με το 1978/87 (αρ. κατ. 4).

E416: Από τον τομέα Ι. Πηλός κίτρινος, κοκκινωπός (5YR. 6/6). Ύψος 0,063 μ. Από την ίδια μήτρα με το ειδώλιο 1978/85 (αρ. κατ. 1).

E2162: Από περισυλλογή. Πηλός κίτρινος, κοκκινωπός (5YR. 6/6). Ύψος 0,045 μ. Από την ίδια μήτρα με το ειδώλιο 1978/87 (αρ. κατ. 4). Καθοριστική για την απόδοση στην ίδια μήτρα είναι η διαμόρφωση των πτυχών του ιματίου του κοριτσιού.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4.

6. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken - Sammlung, TC 7084. Από την Τανάγρα. 3ος αι. π.Χ. (;).

Ίδιος τύπος με τα αρ. κατ. 1-5 της Πέλλας. Ύψος 0,13 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 4. C. Curtius, Zwei Terracotten. Pädagogische Scene. Asyl der Athena, AZ 1882, 157 κ.ε., πίν. 8, 1. Το αντικείμενο που κρατάει ο παιδαγωγός στο αριστερό χέρι ταυτίζεται με την ιμάσθλη (μαστίγιο). A. Fürtwangler, Die Sammlung Sabouroff, Band II, Terracotten (III), Berlin 1883-1887, 16 και υποσ. 16. Η μορφή ταυτίζεται με Σιληνό. Griechische Kleinkunst. Sculpturen. Vasen. Bronzen. Terracotten. Münzen. Ausstellung in der Kunsthalle Rostock. Sept. 1973-März 1973, 29, 48, πίν. 70, T42. Н. Н. Бритова, ό.π., 98, εικ. 99.

7. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς, T113.

Από την περιοχή του ιερού της Πνύκας. 2ος αι. π.Χ.

Συγκολλημένο. Λείπουν τμήματα από το σώμα του παιδαγωγού και τη βάση. Παιδαγωγός χωρίς γένια, με ιμάτιο. Τα χέρια του στους ώμους δυο παιδιών με χιτώνες, που βρίσκονται μπροστά του. Σώζονται ίχνη χρωμάτων. Ύψος 0,10 μ.

G. I. Davidson-D. Thompson, Small objects from the Pnyx I, «Hesperia», Supplement VII, 125, 151, 152, εικ. 64, αρ. 88.

8. Δήλος, Μουσείο, αρ. A2431.

Βρέθηκε δυτικά του Σαραπίου Α, στα 1913. 2ος/1ος αι. π.Χ.

Λείπει το κάτω μέρος του ειδωλίου. Παιδαγωγός χωρίς γένια, με χιτώνα, ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Το κεφάλι grotesque. Στα δεξιά του ένα παιδί. Σώζεται μόνο το κεφάλι του. Στα αριστερά του πιθανώς και άλλο παιδί. Επίχρυσμα άσπρο. Ύψος 0,0105μ.(;).

Délos XXIII, ό.π., 256, πίν. 88, αρ. 1182.

Ομάδα Γ

Η ομάδα Γ περιλαμβάνει τέσσερα ειδώλια, που προέρχονται από την Κυρηναϊκή.

Ο παιδαγωγός παριστάνεται όρθιος, γέρος φαλακρός με γένια. Φοράει ιμάτιο, που σκεπάζει και το κεφάλι σε μια περίπτωση.

Μπροστά από τον παιδαγωγό σε σειρά βρίσκονται τρία ή πέντε παιδιά.

1. Μουσείο Λούβρου.

Από την Κυρηναϊκή.

Παιδαγωγός γέρος, με γένια. Φοράει ιμάτιο, που σκεπάζει το κεφάλι σαν κουκούλα. Μπροστά του σε σειρά 5 παιδιά με χιτώνες (;). Έχουν το αριστερό χέρι στο στήθος. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,14 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 3. L. Heuzey, Les figurines antiques de terre-cuite du Musée du Louvre, Paris MDCCCLXXXIII, 30, πίν. 56, 4. Ο Heuzey υποστηρίζει τη σχέση παρόμοιων μορφών με το δαίμονα Γίγωνα, προστάτη των αγοριών, που παριστάνεται σε Σιληνός. E. Poitiei, ό.π., 149.

2. Μουσείο Λούβρου.

Από την Κυρηναϊκή.

Παιδαγωγός γέρος με γένια και ιμάτιο. Μπροστά του σε σειρά 5 παιδιά με ιμάτιο. Έχουν το αριστερό χέρι στο στήθος. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,11 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 4a. L. Heuzey, ό.π., 56, 3.

3. Μουσείο Λούβρου.

Από την Κυρηναϊκή.

Ίδιος τύπος με το αρ. 2. Μπροστά από τον παιδαγωγό σε σειρά 3 παιδιά, που καλύπτουν μερικά το ένα το άλλο. Ύψος 0,10 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 4b. L. Heuzey, ό.π., 56, 2.

4. Βρετανικό Μουσείο.

Από την Κυρηναϊκή.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 3, 4.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 4c. A.A. 1893, 186. Στην ίδια ομάδα εντάσσεται ένα ακόμη ειδώλιο ίδιου τύπου από την Κυρηναϊκή, βλ. Winter, III, 2, ό.π., 405, 4d (Παρίσι, Cabinet des Medailles).

Ομάδα Δ

Κύριο χαρακτηριστικό της ομάδας Δ είναι το παιδί που κάθεται στους ώμους των παιδαγωγών.

Οι παιδαγωγοί είναι νέοι ή ώριμοι άντρες με κοντά μαλλιά και συνήθως χωρίς γένια. Φορούν χιτώνα ζωσμένο στη μέση ή χιτώνα και ιμάτιο. Κρατούν από το χέρι ένα δεύτερο παιδί ή κάποιο αντικείμενο (δίπτυχο, τσάντα, λυχνία, καλάθι).

Τα ειδώλια της ομάδας αυτής προέρχονται από τη Μ. Ασία (Σμύρνη, Μύρινα, Πέργαμο) και την Ιταλία.

1. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 7447.

Απο το Παλέρμο.

Παιδαγωγός χωρίς γένια, με χιτώνα ζωσμένο στη μέση. Με το αριστερό χέρι κρατάει το πόδι αγοριού που κάθεται στους ώμους του και με το δεξί το χέρι άλλου γυμνού αγοριού στα δεξιά του. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,092 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 2. R. Kekulé, Die Antiken Terracotten II, Die Terracotten von Sicilien, Berlin-Stuttgart 1884, 79, πίν. L(1).

2. Παρίσι, Deuxième collection C. Lecuyer.

Παιδαγωγός χωρίς γένια, με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει καλυμμένο το κε-

φάλι και κρατάει δίπτυχο με το αριστερό χέρι. Με το δεξί κρατάει το πόδι γυμνού αγοριού, που κάθεται στους ώμους του. Στον αριστερό ώμο του παιδιού πεσμένο το κάλυμμα του κεφαλιού του ή ιμάτιο. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,125 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 1. A. Cartault, ό.π., 49, πίν. 58, 3. Έχει υποτεθεί ότι η μορφή είναι γυναικεία εξαιτίας του καλύμματος του κεφαλιού.

3. Βερολίνο. Άλλοτε στο Antiquarium, TC 322. Χάθηκε στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από την Κ. Ιταλία.

Ηλικιωμένος παιδαγωγός με κοντά μαλλιά και γένια. Φοράει κοντό χιτώνα ζωσμένο στη μέση και ιμάτιο. Με το δεξί χέρι κρατάει τσάντα ή καλάθι και με το αριστερό το πόδι αγοριού, που κάθεται στον ώμο του. Το παιδί γυμνό, στον ώμο του ριγμένο ιμάτιο. Βάση ωοειδής, συμπληρωμένη. Ύψος 0,148 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 4.

4. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC8034.

Από τη Μύρινα. 1ος αι. π.Χ.

Παιδαγωγός νέος, χωρίς γένια, με κοντό χιτώνα, ζωσμένο στη μέση, που αφήνει ακάλυπτο το δεξιό ώμο. Με το αριστερό χέρι κρατάει καλάθι (ή αγγείο) και το πόδι παιδιού με ιμάτιο και στεφάνι στο κεφάλι, που κάθεται στον ώμο του, και με το δεξί μια λυχνία. Βάση ψηλή. Ύψος 0,12 μ.

Winter, III, 2, ο.α., 404, 5α. Jdl 3 (1888) 253, 2l. Griechische Kleinkunst, ό.π., 48 (ύψος 0,175;). H. H. Бритова, ό.π., 113, 169, εικ. 113 (σελ. 2).

5. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 7967.

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με το αρ. 5. Το κεφάλι του παιδιού είναι σπασμένο. Ύψος 0,105 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 5β. Jdl 1 (1886), 156, 2.

6. Μουσείο Λούβρου, Myr 336 (38).

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με τα 5, 6. Ύψος 0,125 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 5c. E. Pottier-S. Reinach, La nécropole de Myrina, Paris 1887, 454, αρ. 336, πίν. XLII, 2. Για τη λυχνία, 455. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romaines, II, Myrina. Musée du Louvre et collections des universités de France, Paris 1963, 136, πίν. 160c.

7. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Άλλοτε στη συλλογή Μισθού.

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 5-7. Το παιδί χωρίς στεφάνι. Βάση μικρή. Ύψος 0,175 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 5d.

8. Βερολίνο, Archäologischer Seminar der Universität, EIO.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 5-8. Ο παιδαγωγός δεν κρατάει καλάθι ή άγχείο στο αριστερό χέρι.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 5. A. Klein, ό.π., 30, 31, πίν. XXXII, B.

9. α. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 6589.

Από το Πέργαμο. Τμήμα ειδωλίου, ίδιου τύπου με τα 5-9. Ύψος 0,08 μ.

β. Πέργαμο, Ακρόπολη, Αποθήκες ανασκαφής, AKR-TI705. Τμήμα ειδωλίου ίδιου τύπου. Ύψος 0,06 μ.

γ. Πέργαμο. Μουσείο, MUS T 146. Τμήμα ειδωλίου ίδιου τύπου. Ύψος 0,025 μ.

δ. Ειδώλιο από το Πέργαμο, γνωστόμόνον από παλιά φωτογραφία (PER 2340f. 2339, 2217). Ίδιος τύπος. Λείπει το κεφάλι του παιδιού. Ύψος 0,216 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 404, 5. Eva Töpperwein, Terracotten von Pergamon, Berlin 1976, 107, 108, 232, 233, πίν. 69, αρ. 453-456.

Ομάδα E

Οι παιδαγωγοί της ομάδας E παρουσιάζονται πάντα καθιστοί σε δίφρο ή κλισμό. Είναι σχεδόν πάντα γέροι, φαλακροί με μακριά γένια. Σπανιότερα έχουν κοντά μαλλιά και γένια. Είναι ντυμένοι με ιμάτιο ή χειριδωτό χιτώνα. Δίπλα στους παιδαγωγούς βρίσκεται πάντα όρθιο ένα παιδί, που μαθαίνει να γράφει ή να διαβάζει. Το παιδί είναι συνήθως αγόρι γυμνό ή με χιτώνα. Ο παιδαγωγός, το παιδί ή και οι δυο μαζί κρατούν απαραίτητα δέλτους, δίπτυχα ή πίνακες.

Ειδώλια της ομάδας αυτής προέρχονται κυρίως από τη Μ. Ασία (Μύρινα, Πριήνη). Στην Ελλάδα η ομάδα αντιπροσωπεύεται με λίγα ειδώλια από την Τανάγρα, Ερέτρια και Κόρινθο.

1. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 8437.

Από την Ελλάδα.

Παιδαγωγός γέρος φαλακρός, με γένια. Φοράει ιμάτιο. Κάθεται σε δίφρο και κρατάει δίπτυχο. Στα δεξιά του γυμνό αγόρι. Βάση χαμηλή. Ύψος 0,095 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 10α.

2. Αθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4683 (άλλοτε στη συλλογή Πολυτεχνείου, αρ. 1693).

Από την Τανάγρα.

Ίδιος τύπος με το αρ. 1. Το παιδί φαίνεται ντυμένο. Ύψος 0,095 μ.
Winter, III, 2, ό.π., 403, 10β.

3. Βρετανικό Μουσείο, C214.

Από την Ερέτρια.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 1, 2. Ύποπόδιο κάτω από τα πόδια των μορφών. Ίχνη χρωμάτων. Ύψος 0,11.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 10c. A.A. 1897, 196, αρ. V8. C. A. Hutton, ό.π., 56, 57, εικ. 26. H.B. Walters, ό.π., 206, C214.

4. Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, αρ. 23259.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 1-3. Βάση χαμηλή. Ύψος 0,123 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 10. G. Richter, The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the Greek Collection, Cambridge MCMLIII, 128-129, πίν. 109c. A. Klein, ό.π., 29, πίν. 28C. K. Scheffold, Socratische Wolkenverehrer, Antk 1959, 21 κ.ε., εικ. 14.3.

5. Leningrand, Hermitage, Γ1417.

Βρέθηκε στα 1925. Αττικό έργο. 4ος αι. π.Χ.(;).

Ίδιος τύπος με τα αρ. 1-4. Ύψος 0,095 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 10. Камалог высмавки, ό.π., 37, αρ. 122, εικ. 120.

6. Μουσείο Λούβρου, Myr. 287 (16).

Από τη Μύρινα.

Λείπει το κάτω μέρος. Παιδαγωγός γέρος, φαλακρός, με γένια. Φοράει ιμάτιο. Κάθεται σε δίφρο. Το δεξί του χέρι στον ώμο παιδιού με χιτώνα. Ο παιδαγωγός και το παιδί κρατούν δίπτυχο. Ύψος 0,10 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 5. E. Pottier-S. Reinach, ό.π., 396-397, αρ. 287, πίν. XXIX, 3. E. Pottier-S. Reinach, Musée National du Louvre. Terres cuites et autres antiquités trouvées dans la Nécropole de Myrina, Paris 1886, 160, αρ. 287 (16). S. Mollard-Besques, II, ό.π., 136 Myr. 287 (16), πίν. 167a.

7. Παρίσι, Deuxième collection C. Lecuyer.

Από τη Μύρινα.

Παιδαγωγός γέρος, φαλακρός, με γένια. Φοράει ιμάτιο. Κάθεται σε δίφρο. Τα πόδια του σε υποπόδιο. Με το δεξί χέρι αγκαλιάζει αγόρι γυμνό. που κρατάει δέλτο. Βάση ψηλή. Ύψος 0,12 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 6a. A. Cartault, ό.π., 50, πίν. 59, 12.

8. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 8216.

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με το αρ. 7. Το παιδί χωρίς δέλτο. Ύψος 0,12 μ.
Winter, III, 2, ό.π., 405, 6β. A. A. 1890, 92, αρ. 7.

9. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4889. Παλιότερα στη συλλογή Μισθού, αρ. 56.

Από τη Μύρινα.

Ίδιος τύπος με τα αρ. 7, 8. Ο δεξιός βραχίονας και το αριστερό χέρι του παιδιού με τη δέλτο σπασμένα. Ύψος 0,135 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 6c.

10. Δυτ. Βερολίνο, Antiken Museum (Charlottenburg), TC 8557.

Από την Πριήνη.

Λείπει μέρος του κεφαλιού του παιδαγωγού και η βάση. Παιδαγωγός γένιος με γένια. Φοράει ιμάτιο. Κάθεται σε δίφρο. Το αριστερό του χέρι στον ώμο παιδιού με κοντό χιτώνα. Με το δεξί χέρι και μαζί με το παιδί κρατούν δέλτο. Ύψος 0,095 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 9. Th. Wiegand - H. Schrader, Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898. Berlin 1904, 356, εικ. 433.

11. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4862. Παλιότερα στη συλλογή Μισθού, αρ. 520.

Από τη Μύρινα.

Παιδαγωγός γένιος, φαλακρός, με γένια. Φοράει ιμάτιο. Κάθεται σε κλισμό. Στραμμένος προς τα δεξιά δείχνει κάποιο σημείο στον πίνακα που κρατάει με τα δυό του χέρια γυμνό αγόρι. Τα πόδια των μορφών σε υποπόδια. Βάση ορθογώνια. Ύψος 0,125 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 7. A. Klein, ό.π., 29, πίν. XXVIII, E. Οι πίνακες που χρησιμοποιούνταν για τη μάθηση της γραφής ήταν ξύλινοι με μια σιδερένια λαβή και είχαν τη μια επιφάνεια αλειμμένη με κερί. Τα παιδιά έγραφαν επάνω σ' αυτή με τη βοήθεια κάποιου μυτερού αντικειμένου. Βλ. C. A. Hutton, ό.π., 56 κ.ε. A. Klein, ό.π., 28 κ.ε.

12. Δυτ. Βερολίνο, Antiken Museum (Charlottenburg), TC 8558.

Από την Πριήνη.

Λείπουν τα κεφάλια του παιδαγωγού και του παιδιού. Ο παιδαγωγός φοράει χιτώνα με κοντά μανίκια και κάθεται σε κλισμό. Το δεξί του χέρι φαίνεται πίσω από τον πίνακα, που κρατάει γυμνό αγόρι στα δεξιά του. Τα πόδια των μορφών σε υποπόδια. Βάση ψηλή. Ύψος 0,12 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 8. Th. Wiegand - H. Schrader, ό.π., 356, εικ. 432.

Τα ειδώλια αρ. 13, 14, που ακολουθούν, αν και δεν έχουν τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά με τα υπόλοιπα ειδώλια της ομάδας E, τα κατατάσσουμε σ' αυτή μόνον επειδή ο παιδαγωγός παριστάνεται καθιστός.

13. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen-Antiken-Sammlung, TC 7735.
Από την Κόρινθο.

Ο παιδαγωγός μεσήλικας, με κοντά μαλλιά και γένια, φοράει χιτώνα και ιμάτιο και κάθεται σε δίφρο. Κρατάει στην αγκαλιά του βρέφος σπαργανόμενο, που κλαίει. Βάση πλατιά, χαμηλή. Ύψος 0,124 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 9. A.Z. 1883, 272. Πρβλ. και ειδώλιο γέρου δούλου-παιδαγωγού με ιμάτιο, καθιστού σε βράχο με παιδί στην αγκαλιά, από την Τανάγρα, ύψος 0,12 μ. M. M. Lenorman - J. de Vitt - A. Cartault - G. Schlumberger - E. Babelon - C. Lecuyer, Collection C. Lecuyer. Terres cuites antiques trouvées en Grèce et Asie Mineure, Paris MDCCCLXXXII, II, πίν. L, 5.

14. Μουσείο Κωνσταντινούπολης, στα 1896.

Από την Ερέτρια.

Παιδαγωγός γέρος με γένια, γυμνός, κάθεται σε μπανιέρα με μικρό παιδί στην αγκαλιά του. Ύψος 0,07 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 11. Γενικά για μπανιέρες βλ. R. Ginouviès, Bala-neutikè, Recherches sur la bain dans l'antiquité grecque, Paris 1962, 35, 38, 39, πίν. III 9. V. Th. Wiegand - H. Schrader, ό.π., 293. J. Marcadé, Trouvailles de la maison dite de l'Hermès, BCH 77 (1953) 583, εικ. 74. Aug. Jardé, Fouilles de Délos, BCH 30 (1906) 661, εικ. 6.

Ομάδα ΣΤ

Κοινό χαρακτηριστικό των ειδωλίων της ομάδας Στ, σε αντίθεση με τις προηγούμενες ομάδες, είναι η απουσία των παιδιών. Οι ανδρικές μορφές της ομάδας έχουν τα γενικά χαρακτηριστικά των παιδαγωγών, που αναφέρθηκαν παραπάνω, και κρατούν αντικείμενα που τα έχουμε συναντήσει. Είναι γέροι ή μεσήλικες με μακριά συνήθως γένια. Φορούν ιμάτιο ή χιτώνα και ιμάτιο και μερικές φορές κωνικό σκούφο. Κρατούν ραβδί, στλεγγίδα, αρύβαλλους, σακούλια. Τα ειδώλια της ομάδας προέρχονται από την Ελλάδα (Αττική, Ελευσίνα, Τανάγρα), την Κύπρο και την Ιταλία.

1. Μουσείο Λούβρου, D8 (CA 490/1892).

Από την Αττική. Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Λείπουν το δεξί χέρι και τα πόδια. Παιδαγωγός γέρος, φαλακρός, με μακριά γένια. Φοράει ιμάτιο και κρατάει διπλή σακούλα για χρήματα ή αστραγάλους και μια γιρλάντα (:). Ίχνη χρωμάτων. Από συμπαγή πηλό. Σπουδή. Ύψος 0,19 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 6. Mon. Piot 2 (1895) 169, πίν. XX, 3. J. Charbonneau, Les terres cuites grecques, Paris 1936, πίν. 77, 85. E. Pottier, Diplois et les modeleurs de terres cuites grecques, Paris 1909, πίν. XVII, αρ. 1292. S. Mollard, III, ό.π. 3, πίν. 2β (D8).

2. Μουσείο Ελευσίνας.

Από την Ελευσίνα.

Παιδαγωγός μεσήλικας, με γένια. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο. Στο δεξιό χέρι ραβδί. Βάση ψηλή. Ύψος 0,145 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 1.

3. Βιέννη.

Από την Τανάγρα.

Παιδαγωγός ηλικιωμένος, με κοντά γένια. Φοράει χιτώνα, ιμάτιο και στο κεφάλι κωνικό σκούφο. Με το αριστερό χέρι κρατάει στλεγγίδα, αρύβαλλο και γάντια πάλης. Με το δεξί θα κρατούσε ραβδί που δε σώζεται. Βάση χαμηλή. Ύψος 0,165 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 2. A.A 1892, 117, αρ. 124.

4. Παρίσι, Collection C. Lecuyer.

Από την Τανάγρα.

Ίδιος τύπος με το αρ. 3. Ύψος 0,18 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 2β. M. M. Fr. Lenorman - J. de Vitt - A. Car-tault - G. Schlumberger - E. Babelon - C. Lecuyer, Collection C. Lecuyer, ό.π., I, πίν. U, 2. O. Rayet, Études d'archéologie et d'art, Paris 1888, 371.

5. Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

Από τη Λάρνακα.

Λείπουν το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλιού, το δεξιό χέρι και το κάτω μέρος των ποδιών. Παιδαγωγός με μακριά γενειάδα και ιμάτιο. Στο αριστερό χέρι αρύβαλλος και στλεγγίδα. Ύψος 0,14 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 4. A Descriptive Atlas of the Cesnolla Collection of Cy-priote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, N. York 1894, πίν. XLI, 326.

Παιδαγωγοί είναι πιθανότατα δύο ακόμα ειδώλια, στο Βερολίνο (Anti-quarium, αρ. 7348) και στη Μαδρίτη (Mus. Arch. Nacional, 3367). Βρέθηκαν στην Ιταλία. Ο παιδαγωγός γέρος, με μακριά γενειάδα και ιμάτιο, κρατάει στο δεξιό χέρι πιθ. έναν αρύβαλλο. Ύψος 0,145 και 0,146 μ. αντίστοιχα.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 8α,β. Madrid, Catalogo del Museo Archeologico Nacio-nal I (1883) 275, αρ. 3367.

Διάφορα

Στο τελευταίο αυτό τμήμα του καταλόγου περιλαμβάνονται μερικά ειδώλια, ακέραια ή αποσπασματικά, που έχουν ταυτισθεί από διάφορους μελετητές με παιδαγωγούς. Τα ειδώλια αυτά δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμιά από τις προηγούμενες ομάδες, γιατί δεν έχουν τα βασικά στοιχεία, που χαρακτηρίζουν εκείνους τους παιδαγωγούς, δηλ. δε συνοδεύονται από παι-

διά ούτε κρατούν αντικείμενα που έχουν σχέση με τη διαπαιδαγώγηση παιδιών. Είναι γεροντικές συνήθως μορφές με ομοιότητες στα πρόσωπα και στα ρούχα με τους γνωστούς παιδαγωγούς.

1. Ανατ. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antiken-Sammlung, TC 6310.

Από την Τανάγρα.

Ανδρική μορφή, ηλικιωμένη, με χιτώνα και ιμάτιο. Ύψος 0,165 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 3.

2. Βερολίνο, άλλοτε στη συλλογή του καθ. Kalkmann.

Από τον Τάραντα.

Λείπει τμήμα των ποδιών. Ανδρική μορφή, ηλικιωμένη, με γένια. Φοράει ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Ύψος 0,145 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 402, 5.

3. Μουσείο Λούβρου.

Από την Κυρηναϊκή.

Ανδρική μορφή με μακριά γένια. Φοράει χειριδωτό χιτώνα και σκούφο. Ύψος 0,085 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 2. L. Heuzey, ό.π., 30, πίν. 56,5.

4. Παρίσι, Collection Créau.

Από τη Σμύρνη.

Δούλος φαλακρός με κοντά γένια. Φοράει κοντό χιτώνα ζωσμένο στη μέση. Σε χορευτική κίνηση (:). Βάση ψηλή. Ύψος 0,175 μ. Πιθανώς όχι γνήσιο.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 10. W. Froehner, Terres cuites d'Asie de la collection J. Créau I, Paris 1886, 13, πίν. 14. Κατά το Froehner σε παρόμοιες βάσεις εξέθεταν τους δούλους στην αγορά. Τοῦ Ἰδίου, Collection J. Créau, Catalogue des terres cuites grecques, Vases peints et marbres antiques, Paris 1891, αρ. 691.

5. Μουσείο Λούβρου, D434.

Από την Κυρηναϊκή.

Ανδρική μορφή με γένια, κάθεται «οκλαδόν» στηρίζοντας το πηγούνι στα γόνατα. Φοράει ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Ύψος 0,08 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 405, 1. L. Heuzey, ό.π., 30, πίν. 56, 6. S. Besques, III, ό.π., 69 D434, πίν. 93e.

6. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 10338.

Από το Καβείρειο των Θηβών.

Το κεφάλι και το επάνω μέρος του σώματος ανδρικής μορφής με ιμάτιο. Χωρίς μαλλιά, με γένια και μεγάλα αυτιά. Ύψος 0,065 μ.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 1. B. Schmaltz, Terracotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, Kabirion V, Berlin 1974, 118, 178, πίν. 26, αρ. 325.

7. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 10401/66.

Από το Καβείρειο των Θηβών.

Κεφάλι ανδρικό χωρίς μαλλιά, με γένια και μεγάλα αυτιά. Ύψος 0,035.

Winter, III, 2, ό.π., 403, 2. Έχει υποστηριχθεί ότι το κεφάλι αρχικά ήταν παιδαγωγού με πιο κοντή γενειάδα. Αργότερα ο παιδαγωγός μετατράπηκε σε παπποσίληνό και η γενειάδα έγινε μακρύτερη με προσθήκη πηλού. Βλ. B. Schmaltz, ό.π., 29, 152, πίν. 3, αρ. 57.

8. Δήλος, Μουσείο, αρ. Α 3916.

Βρέθηκε ανατολικά του τείχους του Τριάριου, στα 1927.

Το κεφάλι και μέρος του σώματος ανδρικής μορφής με ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Επίχρυσμα άσπρο, ίχνη χρωμάτων. Ύψος 0,09 μ.

Délos XXIII, ό.π., 256, πίν. 88, αρ. 1183.

9. Δήλος, Μουσείο, αρ. 2018.

Βρέθηκε ανατολικά της Λίμνης, στα 1910.

Το κεφάλι και μέρος του σώματος ανδρικής μορφής γεροντικής με γένια. Φοράει ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Σώζονται χρώματα. Ύψος 0,06 μ.

Délos XXIII, ό.π., 256, πίν. 89, αρ. 1184.

10. Πέλλα, Μουσείο, αρ. Ε1554 (πίν. 4β).

Από το τετράγωνο 2 του τομέα Ι, 1961.

Το κεφάλι και το επάνω μέρος του σώματος ανδρικής μορφής γεροντικής με γένια. Φοράει ιμάτιο και κωνικό σκούφο. Πηλός ανοικτός καφέ, κοκκινωπός (5YR. 6/4). Ύψος 0,0557 μ.

Για το κεφάλι ανδρικής γεροντικής μορφής με γένια από τη Χερσόνησο της Κριμαίας βλ. Winter, III, 2, ό.π., 402, 7.

Μια χρονολογική εξέλιξη των παραλλαγών του τύπου του παιδαγωγού είναι δύσκολο να καθορισθεί, γιατί ούτε όλα τα ειδώλια του παραπάνω καταλόγου είναι ακριβώς χρονολογημένα, αλλά ούτε και οι φωτογραφίες όλων των ειδωλίων επιτρέπουν μια σωστή στυλιστική εξέταση. Ωστόσο είναι δυνατό να γίνουν μερικές γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση ορισμένων παραλλαγών.

Η παραλλαγή της ομάδας Α συναντιέται από τον 4ο/3ο αι. π.Χ. (αρ. 13) ως τον 2ο/1ο αι. π.Χ. (αρ. 7, 9, 10, 12).

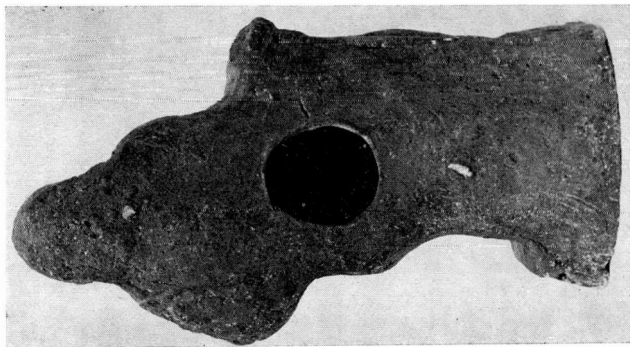
Τα σχετικά λίγα και από περιορισμένους τόπους ειδώλια της ομάδας Β τοποθετούν χρονολογικά την παραλλαγή στο 2ο αι. π.Χ. (αρ. 1-8).

Η παραλλαγή της ομάδας Δ, που, όπως θα δούμε παρακάτω, έχει μακριά εξέλιξη από τον 4ο αι. π.Χ., συναντιέται και στον 1ο αι. π.Χ. (αρ. 4).

Ανάλογες παρατηρήσεις δεν είναι δυνατό να γίνουν για τις υπόλοιπες ομάδες, όπου υπάρχουν μόνο μεμονωμένες περιπτώσεις χρονολογημένων ειδωλίων.

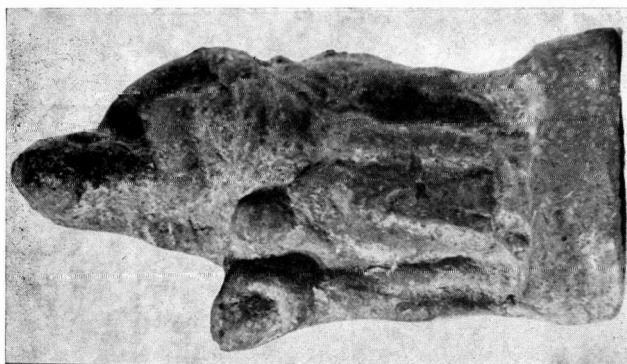
α. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο Πέλλας,
αφ. ΒΕ 1978/87.

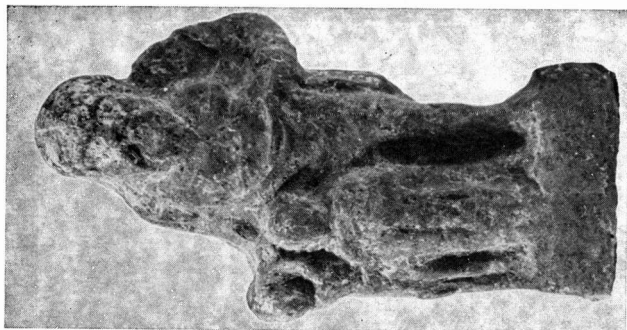
β. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο Πέλλας,
αφ. 1978/87, πίσω όψη.

α. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο
Πέλλας, αρ. BE 1978/85.

β. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο
Πέλλας, αρ. BE 1978/92.

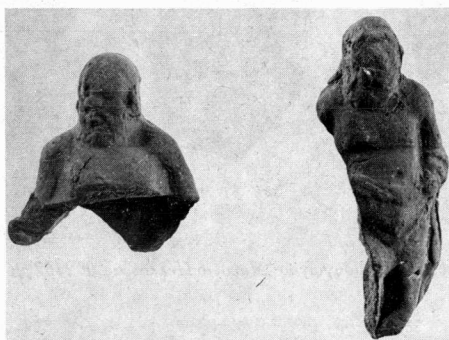
γ. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο
Πέλλας, αρ. BE 1978/93.

α. Τμήμα ειδωλίου, Μουσείο Πέλλας, αρ. E 233.

β. Ειδώλιο παιδαγωγού, Μουσείο Πέλλας, αρ. BE 1981/150.

γ. Τμήματα ειδωλίων, Μουσείο Πέλλας, αρ. E 1347, E 599.

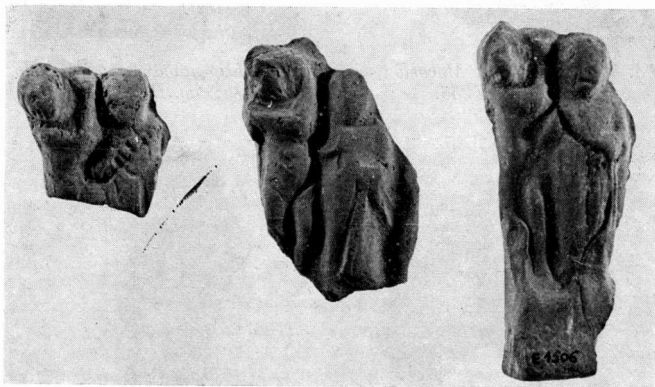

α. Τμήμα ειδωλίου, Μουσείο Πέλλας, αρ. BE 1976/302ψ.

β. Τμήμα ειδωλίου παιδαγωγού(?), Μουσείο Πέλλας, αρ. E 1544.

γ. Τμήματα ειδωλίων παιδαγωγών, Μουσείο Πέλλας αρ. E 2162, E 416, E 1506.

Έχει σημειωθεί πολλές φορές η ομοιότητα των κεφαλιών των παιδαγωγών με αυτά των γέρων Σιληνών και των φιλοσόφων του τύπου του Σωκράτη¹.

Κοινά χαρακτηριστικά τους είναι το ψηλό, θολωτό κεφάλι, οι βαθιές ρυτίδες των μεγάλων ματιών, η πλατιά μύτη, η χαλαρά πεσμένα μάγουλα, το μουστάκι που κρέμεται και μερικές φορές τα μακριά, μυτερά αυτιά².

Ο C. Weickert υποστηρίζει ότι ο γέρος Σιληνός είναι «ο δάσκαλος κατεξοχήν, ο ήδιστος δαίμων» και συμπεραίνει ότι ο τύπος του Σιληνού δημιουργήσε το πορτραίτο του Σωκράτη και στη συνέχεια τα πιο φημισμένα πορτραίτα του φιλοσόφου, όπως αυτό του Λύσιππου, επέδρασαν στο μεταγενέστερο τύπο του γέρου Σιληνού³. Την ίδια ιδέα εκφράζει και μια σπουδή κεφαλιού από την Αθηναϊκή Αγορά, που η D. Thompson πιστεύει ότι ανήκει σε παιδαγωγό⁴.

Τα ειδώλια των παιδαγωγών του λαξευτού τάφου της Πέλλας δεν επιβεβαιώνουν μόνον την ομοιότητα των τύπων Σιληνού και παιδαγωγού, αλλά αποδεικνύουν και την εξέλιξη του τύπου του παιδαγωγού από τον τύπο του Σιληνού, καθώς μπορούμε να παρακολουθήσουμε σ' αυτά τη μετάβαση από τον ένα τύπο στον άλλο. Τα ειδώλια αρ. 85, 92, 96, 103, 105, 106 με τα έντονα χαρακτηριστικά Σιληνών και τα τριχωτά πόδι βρίσκονται πολύ κοντά ακόμα στον τύπο του γέρου Σιληνού. Αντίθετα τα υπόλοιπα 28 ειδώλια του λαξευτού τάφου, παρά την ομοιότητα που παρουσιάζουν με τους Σιληνούς στα γενικά χαρακτηριστικά του προσώπου, είναι φανερό ότι εκφράζουν κάτι διαφορετικό. Η ζωώδης έκφραση του Σιληνού σχεδόν δεν υπάρχει. Σ' αυτά κυριαρχεί περισσότερη νηφάλια έκφραση του γέρου δασκαλού. Το σύνολο των ειδωλίων των παιδαγωγών του λαξευτού τάφου ανήκει στην ίδια περίοδο χρονολογικά. Αυτό δείχνει ότι τύποι με καθαρά σιληνιακά χαρακτηριστικά και τύποι που είχαν περισσότερο σχέση με δασκαλούς-φιλοσόφους ακόμα συνυπήρχαν.

1. D. Thompson, *Three centuries of Hellenistic Terracottas*, II, *The early Third Century B.C.*, «Hesperia» XXVI (1957) 115 κ.ε.

2. Βλέπε κεφάλια Σιληνών: S. Besques, III, ό.π., πίν. 128e D612. D. Thompson, *The terracotta figurines of the Hellenistic Period*, «Troy Suppl. III», Princeton 1963, 75, αρ. 9, πίν. VI. D. Thompson, *Three Centuries of Hellenistic Terracottas*, V. *The Mid Second Century B.C.*, «Hesperia» XXXIV (1965) 36-39, αρ. 6, πίν. 13. R. S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report II 1964-1965*, «Hesperia» XXXVII 3 (1968) 323, πίν. 94H. L. B.REA, *Menandro e il teatro greco nelle terracotte liparesi*, Genova 1981, 69, εικ. 68D (19a), 68G (19b).

3. C. Weickert, *Maske eines Silens in Sammlung Loeb*, «Festschrift für James Loeb», München 1930, 103 κ.ε., κυρίως 106 κ.ε.

4. «Hesperia» XXVI (1957), ό.π., 116, πίν. 35, αρ. 6.

Για την παραλλαγή, τέλος, του τύπου του παιδαγωγού της ομάδας Δ (όρθιος με παιδί στον ώμο) θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός ειδωλίων Σιληνών με το Διόνυσο παιδί στην αγκαλιά ή στον ώμο, κλασικής εποχής, αποτέλεσε το άμεσο πρότυπό της¹.

Οι παιδαγωγοί προέρχονταν από την τάξη των δούλων. Η αντίληψη ότι οι δούλοι είχαν μειωμένες ηθικές και πνευματικές ικανότητες ήταν διάχυτη από τα χρόνια του Ομήρου ακόμα². Στα έργα των κλασικών συγγραφέων του 5ου αι. π.Χ. οι δούλοι παρουσιάζονται με συμπεριφορά που ελάχιστα διαφέρει από αυτή των ζώων. Η εξωτερική εμφάνισή τους, όπως παρουσιάζονται στην τέχνη, είναι απόρροια της ίδιας αντίληψης. Έτσι η δυσμορφία είναι πάντα το κύριο χαρακτηριστικό ταύτισής τους³. Ωστόσο την ίδια εποχή αρχίζει να εμφανίζεται, μέσα από τα έργα κυρίως του Ευριπίδη, και μια αντίθετη άποψη. Οι αρετές των ελεύθερων πολιτών αρχίζουν να αποδίδονται και στους ευριπιδικούς δούλους. Η άποψη αυτή πρέπει να είχε σχέση με γεγονότα της καθημερινής ζωής της κοινωνίας του Ευριπίδη και να απηχεί την αλλαγή της αντίληψης, τουλάχιστον για μια ορισμένη μερίδα δούλων. Οι δούλοι που ξεχωρίζουν στη σκηνή του Ευριπίδη είναι οι τροφοί, οι παιδαγωγοί και οι γέροι σκλάβοι του σπιτιού.

Ο παιδαγωγός είναι ο γέρος δούλος του σπιτιού, τις περισσότερες φορές ηλικιωμένος, που συνοδεύει τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας της οικογένειας με την οποία ζει στον περίπατό τους ή στο σχολείο, διδάσκει κανόνες καλής συμπεριφοράς και τα προετοιμάζει για τα μαθήματα της μέρας ή τα μαθαίνει τα «πρώτα γράμματα», δηλ. γράψιμο και διάβασμα, με τη βοήθεια πινάκων, δίπτυχων, δέλτων⁴. Επίσης συνοδεύει τα παιδιά

1. H. Goldman and Fr. Jones, Terracottas from the Necropolis of Halai, «Hesperia» II (1942) 405, πίν. XXIII, V-I (Group F, 390-350 π.Χ.). D. M. Robinson, Excavations at Olynthus, Terracottas, lamps and coins found in 1934 and 1938, Olynthus XIV, 278, 380F, πίν. 116 (α μισό 4ου αι. π.Χ.). B. Schmaltz, ό.π., 28, αρ. 54 (4ος αι. π.Χ.). U. Sinn, Antike Terrakotten Kunstsammlungen Kassel, 1975, πίν. 26, αρ. 80 (α μισό 4ου αι. π.Χ.). F. Eckstein - A. Legner, Antike Kleinkunst im Liebechaus, Frankfurt am Main, 1969, πίν. 42 (α μισό 4ου αι. π.Χ.). C. Scorpán, Reprezentari Bacchice, Muz. Reg. de Arch. Dobru., Costanta 1966, 53, εικ. 17 (αρ. 15601), 4ος αι. π.Χ. G. Davidson, The Minor Objects, Corinth XII, Princeton NJ 1952, πίν. 29, 331 (3ος αι. π.Χ.).

Ειδώλια Πέλλας αρ. E2323, E2370 (από το τετράγωνο 2 του τομέα I, περίοδος 1962. Ύψη αντίστοιχα: 0,062 μ., 0,065 μ.).

2. RE XVII, 2 (1942), στ. 2375-2386. I. E. Στεφανή, Ο δούλος στις κωμωδίες του Αριστοφάνη. Ο ρόλος και η μορφή του, Θεσσαλονίκη 1980, 135 κ.ε.

3. I. E. Στεφανή, ό.π., 120.

4. Οι φιλόσοφοι, που ασχολήθηκαν με την παιδεία, πρότειναν διαφορετική ο καθένας αρχή της σχολικής ηλικίας. Ο Πλάτωνας τα 6 χρόνια, ο Αριστοτέλης τα 5, ο Χρύσιππος

στο γυμναστήριο ή στο σχολείο μουσικής κρατώντας αρύβαλλους, στλεγγίδες ή μουσικά όργανα¹.

Με τη συνεχή αυτή επίβλεψη αναπτυσσόταν μια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον παιδαγωγό και στο μαθητή, μια σχέση που συνεχιζόταν και μετά την αποφοίτηση του παιδιού από το σχολείο. Έτσι ο ρόλος του παιδαγωγού ευρύνεται και συχνά τον βρίσκουμε να είναι ο σύμβουλος του κυρίου του σε προσωπικές υποθέσεις, αφοσιωμένος μέχρις αυτοθυσίας και συνεργός του².

Η μορφή του παιδαγωγού με τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά, πίστη, αφοσίωση, διδακτική διάθεση, εμφανίζεται από τις επικές προβαθμίδες της τραγωδίας ως τον Μένανδρο³. Ο γέρος παιδαγωγός είναι πρόσωπο κυρίως της τραγωδίας και της Ν. Κωμωδίας. Στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή είναι ένας δραματικός ήρωας⁴. Στον Ευριπίδη γίνεται απαραίτητη σχεδόν θεατρική μορφή, με ρόλο πρωταγωνιστή μερικές φορές⁵.

Η επίδραση της τραγωδίας στη Ν. Κωμωδία είναι γενικά παραδεκτή. Μορφές, ακόμα και σκηνές, όπως αυτές των δούλων που συμβουλευουν τους κυρίους τους, έχουν τα πρότυπά τους στις τραγωδίες του Ευριπίδη. Η γλώσσα και η ενδυμασία βρίσκονται πιο κοντά στην τραγωδία απ' ό,τι στην Παλιά και Μέση Κωμωδία. Ο Μένανδρος χρησιμοποίησε τις μεθόδους της τραγωδίας για να παρουσιάσει την καθημερινή ζωή και να διαγράψει ανθρώπινους χαρακτήρες⁶. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα, χωρίς πολιτικό χαρακτήρα, η παρουσία του δούλου-παιδαγωγού κορυφώνεται⁷. Οι σπουδαιότητες δούλοι στις κωμωδίες του Μένανδρου είναι παιδαγωγοί⁸.

τα 3. Για τα διάφορα στάδια μόρφωσης και τα καθήκοντα των παιδαγωγών βλ. E. Pottier-S. Reinach, ό.π., 396. C. A. Hutton, ό.π., 55 κ.ε. A. Klein, ό.π., 28 κ.ε.

1. A. Klein, ό.π., πίν. XXXI A,B, Κύλικα του Δούρη (αρ. 2285), στο Μουσείο του Βερολίνου, με σκηνές από σχολεία μουσικής, όπου ο παιδαγωγός με το ραβδί αριστερά παρακολουθεί το μάθημα.

2. K. Synodinou, On the concept of Slavery in Euripides, Ioannina 1977, 67.

3. H. Brandt, Die Slaven in den Rollen von Dienerin und Vertrauten bei Euripides, Heidelberg, N.Y. 1973, 23 κ.ε.

4. Σοφοκλή, Ηλέκτρα, στ. 1 κ.ε., 660 κ.ε. 1326, κ.ε.

5. Ευριπίδη, Μήδεια, στ. 49 κ.ε., 1002 κ.ε., Φοίνισσαι, στ. 85 κ.ε., Ίων, στ. 735-1048.

6. T. B. L. Webster, Studies in Menander, Manchester 1950, 167 κ.ε., 194 κ.ε. Του ίδιου, Hellenistic Poetry and Art, London 1964, 8 κ.ε., 39 κ.ε.

7. Η απουσία του από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη ίσως οφείλεται στο πολιτικό κλίμα των κωμωδιών, όπου ο ρόλος του παιδαγωγού δεν ήταν ταιριαστός. Βλ. I. E. Στεφανή, ό.π., 194.

8. F. H. Sandach, Menandri Reliquiae Selectae, Oxford 1972. Μένανδρου, Ασπίς (Δάος): πρ. Α, στ. 1-249, πρ. Β, στ. 299-390, πρ. Γ, στ. 399-469, πρ. Δ, στ. 498 κ.ε. Σαμία (Παρμένων): πρ. Α, στ. 62 κ.ε., πρ. Β, στ. 193 κ.ε., πρ. Γ, στ. 283 (68) κ.ε., πρ. Δ,

Τον ίδιο σπουδαίο ρόλο έχει ο παιδαγωγός και στους ελληνιστικούς μίμους. Κύριο πρόσωπο του τρίτου μίμου του Ηρώνδα, Διδάσκαλος, είναι ένας παιδαγωγός¹.

Η επίδραση της θεατρικής μορφής του παιδαγωγού στην τέχνη είναι αναμφίβολη. Το γεγονός αυτό, παράλληλα με το ζωηρό ενδιαφέρον που δημιουργήθηκε για τους φιλοσόφους-δασκάλους από το τέλος του 4ου αι. π.Χ., με την ίδρυση φιλοσοφικών σχολών (Ακαδημία, Περίπατος, Κυνικοί, Επίκουρος, Στοά) και τη χρησιμοποίηση των φιλοσοφικών αρχών στην καθημερινή ζωή, είχε σαν αποτέλεσμα την απεικόνιση των φιλοσόφων-δασκάλων σε ένα μεγάλο αριθμό έργων τέχνης². Η κοροπλαστική προσφέρει τα περισσότερα δείγματα και τη μεγαλύτερη ίσως ποικιλία.

Σε μια παιδική ταφή, όπως αυτή του λαξευτού τάφου της Πέλλας, τα ειδώλια των παιδαγωγών είναι ταιριαστά ταφικά κτερίσματα. Περίεργος όμως είναι ο ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός τους. Μπορεί να σκεφθεί κανείς ότι η παραγωγή των ειδωλίων του τύπου αυτού στα εργαστήρια κοροπλαστικής της Πέλλας ήταν μαζική και οπωσδήποτε όχι τυχαία³.

Η επιρροή που είχε στην κοινωνία της μακεδονικής πρωτεύουσας η τέχνη του Ευριπίδη, με την εγκατάστασή του στην Πέλλα τα τελευταία χρόνια της ζωής του και τις τελευταίες δημιουργίες του, δεν αμφισβητείται. Όπως οι ιδέες του υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη του αρχαίου θεάτρου, έτσι και οι ήρωές του πρέπει να έγιναν τα πρότυπα αντίστοιχων μορφών στην τέχνη των μεταγενέστερων χρόνων. Ας μην ξεχνούμε ότι τραγωδίες του 5ου αι. π.Χ., με την ίδια πάντα κλασική μορφή, παίζονταν στις μεγάλες γιορτές των ελληνικών πόλεων σε όλη την ελληνιστική εποχή⁴.

Από την άλλη μεριά τα έργα της Ν. Κωμωδίας, με τη μεγάλη απήχηση

στ. 641 (295) κ.ε., Επιτρέποντες (Ονήσιμος): πρ. Β, στ. 172 (36) κ.ε., 383 (205) κ.ε., πρ. Γ, στ. 419 (243) κ.ε., πρ. Δ, στ. 878 (558) κ.ε., πρ. Ε, στ. 1078 (720) κ.ε. Δις εξαπατών (Λυδός): στ. 15 κ.ε.

1. Γενικά για τους ελληνιστικούς μίμους: Β. Μανδραλά, Οι μίμοι και τα αποσπάσματα, Αθήνα 1968. Μ. Βιέβερ, The History of Greek and Roman Theater, Princeton NJ 1961, 106, 107. Ph. Brunneau, Tombes d' Argos, BCH 94 (1970) 472, 473.

2. «Hesperia» XXVI (1957), ό.π., 117, 118.

3. Εργαστήρια κοροπλαστικής αποκαλύφθηκαν από τον πρώτο χρόνο της ανασκαφής (1957), αλλά και σε πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην ανατολική στοά της Αγοράς της Πέλλας. Επίσης στο τετράγωνο 2 του τομέα Ι είχαν αποκαλυφθεί κλίβανος και αποθέτης από εργαστήρια κοροπλαστικής σε παλιότερες ανασκαφικές περιόδους (ΑΔ 18, 1963, Χρον., 200 κ.ε.). Στον ίδιο αποθέτη, την περίοδο 1981, βρέθηκε και το ειδώλιο 1981/150 (βλ. σελ. 228).

4 Μ. Βιέβερ, ό.π., 87. G. M. Sifakis, Studies in the History of Hellenistic Drama, London 1968 (repr.), 7 κ.ε., 30 κ.ε.

που είχαν στον 3ο και 2ο αι. π.Χ., ήταν φυσικό να επηρεάσουν τη σύγχρονη τέχνη, αρχικά στα μεγάλα κέντρα και στη συνέχεια σε όλες εκείνες τις περιοχές, που είχαν το κατάλληλο πνευματικό υπόβαθρο¹.

Τα ειδώλια των παιδαγωγών της Πέλλας μπορούμε να τα δούμε σε μια ανάμνηση της θεατρικής εκείνης μορφής, που τόσο σημαντική θέση είχε στα έργα του Ευριπίδη και του Μένανδρου και συγχρόνως σε μια ακόμα μαζική επιβεβαίωση της προτίμησης της ελληνιστικής τέχνης για τη ρεαλιστική απεικόνιση θεμάτων παρμένων από την καθημερινή ζωή.

MARIA LILIMPAKH-AKAMATH

SUMMARY

Maria Lilimpaki-Akamati, Terracotta Paidagogues from Pella.

The thirty terracotta figurines of paidagogues published here were found in a subterranean rock-cut tomb in Pella and belong to a burial of the mid 2nd century B.C. The figurines were cast from moulds of the same type with only slight variations.

The known figurines of paidagogues are catalogued in six groups; some remarks concerning their date are put forward. The paidagogue type is stated that derives from Silens. In Pella the facial features of the Silens coexist with features of the teacher-philosopher type. These figurines may well reflect the paidagogue in Euripides' drama and New Comedy of Menander.

---

1. Για την πνευματική κίνηση στην Πέλλα του 3ου αι. π. Χ.: T. B. L. Webster, *Hellenistic Poetry and Art*, London 1964, 22 κ.ε.